

KAYSERİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Dergisi
KAYSERİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Makale Türü	Araştırma Makalesi	Yıl	2024	SS.	70-90
Gönderi Tarihi	21.05.2024	Cilt	6	DOI	10.51177/kayusosder.1487729
Kabul Tarihi	23.10.2024	Sayı	2		
Online Yayın Tarihi	31.12.2024				

Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi *^Δ

The effect of the period and geography in which the expositors lived on the understanding of the Qur'an

Betül MUTLU ¹
 İbrahim GÖRENER ²

Öz

İnsan yaşadığı coğrafyada dinini, dilini, sosyal ve kültürel yapının kalıplarını, toplumsal değerlerini öğrenerek hayatını inşa eder. Dini inançları, dini değerleri bu çevrede şekillenir. İslâm ilim, kültür ve medeniyeti İslâm coğrafyasının genişlemesi ile birlikte ilerlemeye devam etmiştir. Farklı dil ve kültürlerle sahip milletlerin Müslüman olması ile Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yorumlama sürecinde bazı farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Farklı dil ve kültürlerle sahip milletlerin ihtiyaçları doğrultusunda Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yorumunu yapan müfessirler, farklı yönlerden Kur'an ayetlerini ele alan tefsir eserleri meydana getirmişlerdir. Bu sebeple farklı coğrafyalarda Kur'an'la ilgili yapılan çalışmalar artmış ve tefsir türünde birçok eser telif edilmiştir. Yaptığımız bu çalışmanın Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadıkları dönem ve coğrafyanın tefsirdeki değişim ve etkilerini anlamak açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Dönem, Coğrafya, Müfessir, Tefsir

Abstract

Human beings build their lives by learning the values of their religion, language, social and cultural structures, and societal norms within the geography they inhabit. Their religious beliefs

^Δ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Kayseri Üniversitesi KAYÜSOSDER Dergisi sorumlu değildir.

* Bu çalışma "Kur'an'ın Anlaşılmasında Müfessirlerin Yaşadığı Dönemin ve Coğrafyanın Tefsirine Etkisi: İbn Atıyye ve Zemahşeri Örneği" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir. Etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalardandır.

¹ Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, bmsamutlu@gmail.com

² Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, gorener@erciyes.edu.tr

and values are shaped in this environment. As the Islamic world expanded, Islamic sciences, culture, and civilization continued to develop. With the conversion of nations with different languages and cultures to Islam, some differences have been observed in the process of understanding and interpreting the Qur'an. Expositors who interpreted the verses of the Qur'an in line with the needs of nations with different languages and cultures authored exegesis works that addressed the Qur'anic verses from various perspectives. Consequently, studies on the Qur'an have increased in different geographical regions, leading to the authorship of numerous works in the field of exegesis. We believe that our study will be beneficial in understanding the changes and influences of the period and geography in exegesis, contributing to a better comprehension of the Qur'an.

Keywords: Era, Geography, Expositor, Exegesis

1. Giriş

Tefsir tarihi çalışmaları farklı temellere göre yapılabilir. Kronolojiyi takip etmek veya müfessirlerin tefsir mesleklerine göre çalışmayı tanzim etmek bunlardan en yaygın olanıdır. Çağlara göre tefsirdeki değişim ve gelişimi anlamak, ayrıca tefsir ekollerini kavramak bakımından bu iki yaklaşım da oldukça verimli olmuştur. (Karaoğlan, 2021, s. 446).

Tefsirin her döneminde müfessirlerin ilim yolculukları yaptıkları malumdur. Bu ilim yolculuklarının ilim meclislerinin, imkânlarının veya belirli tefsir âlimlerinin buldukları yerlere yapılan seyahatler olduklarını biliyoruz. Tefsir âlimlerinin farklı coğrafyalara yapmış olduğu yolculukların eserlerinde farklı bakış ve görüşlere kapı araladığı görülmektedir. Bu itibarla farklı coğrafyalara yapılan ilim yolculuklarında, o bölge coğrafyasının kültür ve medeniyetinin tefsirlerin oluşum sürecindeki farklılıkların oluşmasına yol açabileceğini bizlere tefsir eserleri göstermektedir. Bu mülâhazalarla, tefsir tarihi çalışmalarında müfessirlerin yaşadıkları dönem veya bağlı oldukları mezhep kadar, çoğunlukla hayatını geçirdikleri coğrafyayı ve sosyal hareketliliği de özenle gözden geçirmeliyiz. Tefsir tarihi eserlerinde bu bilgiler mevcuttur ancak eserlerin organize edilmiş şekli farklı temele dayanması sebebiyle müfessirin hayatındaki coğrafi etkinin farkında olamayabiliriz.

Araştırmamız, müfessirlerin yaşadıkları coğrafyanın onların bilimsel yaklaşımlarına etkisini araştırma üzerinedir. Tek bir müfessir üzerinde yapılan çalışmalarda bu zaten ön plana çıkarılmaktadır. Fakat dönemsel olarak tefsir coğrafyasının ve adı geçen dönemde nerelerde yoğunlaştığının, hangi konuların nerelerde daha rahat ele alındığının incelenip tespit edilmesi açısından bu araştırmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple araştırmamızda müfessirlerin yaşamış oldukları dönem ve coğrafyada etkili olan sosyal, siyasi ve mezhebi çevrenin müfessirleri ve eserlerini ne derece etkiledikleri objektif bir bakış açısıyla rivayetler çerçevesinde nitel yöntem ile birlikte tarama-dokümantasyon tekniği kullanılarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Yaşanılan dönem ve coğrafyanın tefsirler üzerindeki etkileri

İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumunda temel kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Müslümanlar kültür ve medeniyetinin temel esaslarının oluşumundan gelişimine kadar Kur'an-ı Kerim'i temel kaynak olarak kullanmışlardır. Kur'an-ı Kerim indirildiği dönemden itibaren Müslümanlar tarafından anlamaya, yorumlanmaya çalışılmıştır. Hz. Peygamber döneminde Kur'an-ı Kerim'i anlama, yorumlama ile ilgili problemler bizzat Hz. Peygamber tarafından giderilmekte iken Hz. Peygamberin vefatından sonra Kur'an-ı

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

Kerim'i anlama, yorumlama sürecinde ortaya çıkan problemlerin çözümü için yeni yöntem ve metotlar ortaya çıkmış ve bu yeni yöntemler kullanılmaya başlanmıştır (Karaoğlu, 2022, ss. 87-88). İlerleyen süreçte anlama, yorumlama faaliyetleri zamanla sistematik hale gelmiştir. Sistematik hale getirilen Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yorumlama faaliyetinin adı *tefsir* olarak kaynaklara geçmiş ve gelişerek günümüze kadar gelmiştir. (Yüksel, 2020, ss. 853-855).

Tefsir çalışmaları kendi döneminin sosyal, siyasal ve kültürel gelişmelerinden etkilenmiştir. Tefsir çalışmalarında kullanılan üslup ve yöntemler müfessirlerin yaşadıkları dönem ve coğrafyaya göre farklılıklar göstermektedirler. Hasan el-Benna çevre ve dönemin müfessirlerin tefsirleri üzerindeki etkisini şu şekilde ifade eder: "Müfessirler, Allah'ın kitabından anladıklarını ifade ederler. Onların bu anlayışlarında kullandıkları araçları, akıllarıdır; ilimlerinin maddesi de içerisinde yaşadıkları çevreleri ve çağlarının kültürüdür. Binaenaleyh bütün bunların, kalemlerini ve görüşlerini etkileyeceği muhakkaktır" (Benna, 1997, s. 130).

Yaşanılan dönem ve coğrafyaya göre farklılık gösteren tefsir ilminin zamanla hadiselerin çeşitlenmesi, özellikle siyasetin etkinlik alanının artması ve derinleşmesi, bu bağlamda insanların fikirlerinde gelişmeler yaşanmasıyla kapsamı genişlemiş ve bu alanda yeni fikir ve görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Tefsirler, müfessirlerin yaşadıkları dönemin düşünce dünyasını, âdet ve geleneklerini, medeniyet seviyelerini, ilim hakkında mülahazalarını, toplumun sosyal durumunu kısacası hayata dair birçok konuyu yansıtmaktadırlar. Zerkeşi'nin "*el-Burhan fî Ulûm el-Kur'ân*", Suyuti'nin "*el-İtkan fî Ulûm el-Kur'ân*" ve Zehebi'nin "*Tefsir ve Müfessirler Tarihi*" gibi temel kaynaklar, İslam'ın değişik dönemlerindeki tefsir anlayışlarını ve yöntemlerini inceleyen önemli eserlerdendir. İslâm dünyasının başlangıcından zamanımıza kadar olan gelişmesini ve çeşitli asırlardaki durumunu bize en güzel şekilde yansıtacak olan en temel eserler tefsirler olacaktır (Cerrahoğlu, 2020, ss. 324-325).

İslâm coğrafyasının genişlemesi ve tarihi sürecin seyriyle birlikte ilmi faaliyetler artmış, yöntemler farklılaşmış, devlet yönetiminden siyasete, ekonomiden kültürel faaliyetlere kadar birçok alanda değişim ve farklılıklar görülmeye başlamıştır. Peygamberimiz Hz. Muhammed'e gönderilen ilahi kitabımız olan Kur'an-ı Kerim'i anlamak, yorumlamak için Müslümanlar büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Genişleyen İslâm coğrafyasında ilim adamları harekete geçmiş, yeni fikir ve düşünceleri ile ilim dünyasında yeni ufuklar açmışlardır. Birçok alanda görülen bu değişim ve farklılıklar tefsir ilmini ve müfessirleri de etkilemiştir.

Kur'an-ı Kerim'in Müslümanların sosyal, kültürel, siyasal hayatlarının merkezinde bulunması sebebiyle Müslümanlar Kur'an'ı anlamak, anlatabilmek amacıyla büyük bir gayret içine girmişlerdir. Müfessirler, "Kur'an'ı nasıl anlayabilirim, anlatabilirim?" sorusunun cevabını farklı şekillerde cevaplamışlar, bunun sonucu olarak farklı anlayışlar, farklı boyutlar kazanarak değişik türden tefsirlerin oluşumuna sebebiyet vermiştir (Görener, 2019, s. 71).

Toplumların kaderini çizen yaşamlarına yön veren etkenlerden biri üzerinde yaşamış oldukları coğrafya bir diğeri de yaşadıkları dönemdir. Müfessirler ve eserleri de yaşamış oldukları coğrafyanın ve dönemin sosyal, kültürel ve siyasal gelişmelerden etkilenmişlerdir. "Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi" adlı çalışmamız müfessirlerin ve eserlerinin oluştuğu ve geliştiği ortamın şartlarından bağımsız olarak düşünülemeyeceğini bizlere göstermektedir. Bu konuda böyle bir çalışma yapılmamış olması bizleri bu alanda

çalışmaya yöneltmiştir. Araştırmamızda aynı ve farklı dönem ve coğrafyalarda yaşamış müfessirler ve eserleri hakkında muhtasar bilgiler verilecektir.

3. İlk dönem tefsir çalışmalarına dönem ve coğrafi odaklı yaklaşım

Kur'an-ı Kerim'in nüzul döneminde, hayatı Kur'an temeli üzerine bina etme ya da yaşam biçimini Kur'an'la destekleme çabası tefsir olarak tanımlanırken; İslâm coğrafyasının genişlemesi, sosyal, siyasal ve ilmi faaliyetlerin artması, Kur'an'ın dil ve anlam bakımından açıklanması ihtiyacını doğurmuştur (Daha fazla ayrıntı için bkz. Çalışkan, 2020, ss. 34-65). Tefsir çalışmaları ilk dönemden itibaren sosyal, siyasi, itikadi ideolojilerden, yerli ve yabancı kültürlerden etkilenmiştir. Tefsir çalışmalarının üzerindeki bu etkileri incelemek için ilk dönem müfessirler ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Orta Doğu coğrafyasında ilk tefsir çalışması

Ebû'l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdi el-Belhi (ö. 150/767) Orta Doğu'da Kur'an-ı Kerim'i baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olarak bilinir. Afganistan'ın kuzeyinde merkeze bağlı olan Belh' şehrinde dünyaya gelmiştir. Mukatil'in daha Belh'te iken ilmî açıdan yetiştiği ve eserlerini oluşturmaya başladığı düşünülmekte (Mertoğlu, 2021, s. 187), ilim yolcusu olarak Merv, Basra, Bağdat, Beyrut ve Hicaz şehirlerinde bulunduğu bilinmektedir.

Mukatil'in tefsiri hem övgü almış hem de eleştirilmiştir. Mukatil'in hakkındaki farklı değerlendirmelerin onun yaşadığı dönemde ve coğrafyada hâkim olan fikri ve siyasi çatışmalardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Kaynaklarda Mürcîî, Zeydî, Şîî (İbn Hallikân, 1994, s. 257; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, 1976, s. 80), hatta Kerramiye'nin öncüsü olduğu, tecsim ve teşbih görüşleri benimsediği söylenmiş, yalancılıkla ve hadis uydurmakla itham edilmiş, bizzat kendisi tarafından bu ithamlar reddedilmiştir (Çalışkan, 2020, ss. 118-119).

Mukatil, birçok siyasi ve itikadi mezhebin kaynaştığı bir ortamda doğmuş ve tahsilini orada tamamlamıştır. Bu sebeple onun, devrin siyasi ve itikadi fikirlerinden hiç etkilenmemiş olması mümkün değildir. Fakat tefsiri incelendiğinde onun hakkında iddia edilen Ehli Sünnet dışı görüşlerden herhangi birinin tefsirinde yer almadığı görülmektedir. O halde Mukatil, iddia edildiği gibi bidat sayılan birtakım görüşlere sahip olmuş olsa bile bu düşüncelerini Kur'an tefsirine aksettirmeyi uygun görmemiştir (Çelik, 2000, ss. 117-118).

Hem siyasi hem fikri bir hareketliliğin olduğu bir dönem ve coğrafyada yaşayan Mukatil b. Süleyman'ın bu hareketlilikten etkilendiği ve bunun da fikirlerini ve eserlerini etkilediği, ayrıca Mukatil'in tefsirinde teşbih ile ilgili düşüncelerinin haksız itham ve eleştirilere maruz kalmasında yaşadığı dönemdeki siyasi ve itikadi akımların etkilerinin olduğu görülmektedir. Mukatil kendisine yöneltilen "Allah hakkında teşbihte bulunuyorsun" sorusuna şu şekilde cevap verir. "De ki: O, Allah birdir. Allah sameddir. O, doğurmamış ve doğrulmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur." (İhlas Sûresi Karaman vd., 2012, s. 604) mealindeki ayetleri okur ve "Kim bu cümleler dışında benim Allah'ın sıfatları hakkında tecsim ve teşbihi ifade edecek bir cümle söylediğimi iddia ederse kesinlikle hakkımda yalan söylemiş olur" (Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetibetillâh, 1995, s. 121) cevabını verir.

Mukatil "*et-Tefsiru'l-Kebîr*" isimli başyapıtında Kur'an'daki ayet sırasına riayet ederek baştan sona kadar Kur'an'ı tefsir etmiş ve bu eseri günümüze ulaşan ilk tefsir

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

olarak kaynaklara geçmiştir. Tefsirinde ayeti ayetle tefsir etmiş, anlamı kapalı olan kelimelerin izahını yapmış hem rivayet hem de dirayet yöntemini kullanmıştır. Sebeb-i nüzul veya bağlamla ilgili rivayetler her zaman bir tane olup ikinci bir rivayete tefsirinde yer vermemiştir. Tefsirinde isnad zincirini kullanmaması ve isrâiliyata yer vermesi tefsirinin eleştiri alan yönleridir. Kur'an-ı Kerim'i metin içi ve metin dışı verilerle ve akli muhakeme ile ayetlerin kime ne dediğini net bir şekilde ortaya koyan bir tefsirini (Çalışkan, 2020, s. 126) bizlere miras olarak bırakmıştır.

3.2. Orta Doğu coğrafyasında dil merkezli tefsir çalışması

Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesep âlimi olarak tanınan Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî hicrî 110/milâdî 728 yılında Basra'daⁱⁱ dünyaya gelmiştir. Bir asra yakın yaşayan Ubeyde bilgi birikimini çok sayıda bıraktığı eserleriyle sonraki nesillere aktarmıştır. Hicrî 209 / milâdî 824 yılında doğduğu, yetiştiği coğrafya olan Basra'da vefat etmiştir. Hayatının nerdeyse tamamını Basra'da geçiren Ubeyde, birkaç kez de Bağdat yolculuğu yapmıştır. Çevresindeki ilim adamlarıyla çok iyi geçinemediği, gerek ilmi gerek kişisel tartışmalardaki üslubunun etrafında kimseyi bırakmayacak kadar sert olduğu ve bu sert üslubundan dolayı etrafında kimseyi bırakmadığı ve vefat ettiğinde cenaze merasimine katılacak kimsenin kalmadığı (Çalış, 2019, s. 207) bizlere ulaşan bilgiler arasındadır.

Ebû Ubeyde'nin tefsiri Kur'an'da geçen mahiyeti açıkça bilinmeyen ifadelerin "*Mecâzü'l-Kur'ân*" adıyla ele alındığı, ayetlerin tamamının tefsir edilmeyip bazı kelimelerin filolojik açıdan incelendiği ilk tefsirdir. Câhiz, Ebû Ubeyde'nin alanında bir ilk olan filolojik tefsiri hakkında övgü dolu şu sözleri söyler: "Yeryüzünde ilimleri Ma'mer b. el-Müsennâ'dan daha iyi bilen Harici veya Ehli Sünnet âlimi yoktur"(Hatîbü'l-Bağdâdî, 1997, s. 252).

Ebû Ubeyde Harun Reşit'in daveti üzerine Bağdat'a gider ve Harun Reşit ile arasında geçen konuşmayı şu ifadelerle açıklar: Harun Reşit'in "Tomurcukların başları sanki şeytanın başları gibidir." (Saffat Sûresi /65 Karaman vd., 2012, s. 447) mealindeki ayette cehennemdeki ağaçların tomurcuğu şeytanların başlarına benzetilmiş, lâkin va'd ve va'id, bilinen bir şey ile yapılması gerektiğini ve buradaki teşbihin sebebinin sorulması üzerine Ubeyde, Arap dilinde bu türlü teşbihlerin yapıldığını söyler ve bir şiirle konuyu açıklar (Bilmen, 1974, ss. 320-321; İbn Hallikân, 1994, s. 236). Ubeyde Bağdat'tan ayrılıp yaşadığı coğrafya olan Basra'ya dönünce Kur'an'daki teşbihler hakkında bir kitap yazmaya karar verir. Ebû Ubeyde vahiy döneminden uzaklaştıkça, yaşanan coğrafyalar değiştikçe Kur'an'daki teşbih içeren ayetlerin açıklanmasının bir ihtiyaç olduğunu düşüncesiyle *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli tefsirini yazar.

Ebû Ubeyde'nin yaşadığı dönemde Basra'da farklı dini, sosyal ve kültürel çeşitliliğe sahip toplumların Kur'an-ı Kerim'i öğrenme ihtiyaçları karşısında Kur'an'ın dil ve anlam bakımından anlaşılmasında ortaya çıkan problemlerin çözümüne cevap olmak üzere Ebû Ubeyde çalışmalarını filolojik alana yöneltmiş ve filolojik tefsirin kurucusu olarak alanında ismini ilkler arasına yazdırmıştır.

4. Gelişim Dönemi tefsirlerine dönem ve coğrafî odaklı yaklaşım

Hicrî IV-XII. / Milâdî X-XVIII. Yüzyılları arası tefsir faaliyetleri bir hayli gelişmiştir. İslâm coğrafyasının genişlemesi ile birlikte siyasi ve fikri gelişim ve değişimin yaşanmaya başladığı dönemde tefsir çalışmaları ayrı bir hareketlilik kazanmıştır. Bu

dönemde tedvin faaliyetleri artmış, rivayetlerde farklı isnadlar kullanılmış, filolojik çalışmalar gelişmiş, şiir, deyim ve atasözleri delil olarak kullanılmış ve müfessirlerin yorum faaliyetinde görülen farklılıklar, yaşanan dönemin şartları ile birlikte tefsir çalışmaları yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Ayrıca dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama, yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip bir düşünce sistemi (Üzüm vd., 2004, s. 526) olan mezhep çalışmalarında da sosyal çevrenin, siyasi olayların etkileri görülmeye başlamıştır. Ayrıca bu etkenler mezhebin gruplara ayrılmasında da etkili olmuşlardır. Yaşanan dönem ve coğrafyanın etkilerini görmek için tefsirin gelişme döneminde yaşamış müfessirlerden örnekler verilecektir.

4.1. *Orta Doğu'nun müfessir, muhaddis ve fakihî taberî*

Orta Doğu'da yetişen müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih olarak tanınan Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî el-Bağdadî (ö. 310/923) Taberistan'ın Âmül şehrinde hicrî 224/ milâdî 839 yılında dünyaya gelmiştir. Taberî 84 yaşında Bağdat'taⁱⁱⁱ vefat etmiştir. Taberî'nin İslâm coğrafyasında tanınmasını sağlayan eseri "*Câmi'u'l-beyân*"ın nakli tefsirin mükemmel bir örneğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. İslâmi ilimlerin yanında çeşitli alanlarda da ilim tahsil etmiş ve ilim tahsili için seyahatler yapmıştır. Hiç evlenmeyen Taberî'ye bazı İslâm ülkelerinde doğan çocuklara isimleri yanında künye de verilmesi geleneğine uyularak Ebû Cafer künyesi verilmiş ve bu künye ile meşhur olmuştur (Fayda vd., 2010, ss. 314-318).

Taberî'nin yaşadığı dönemde itikadî ve fikhî mezheplerin farklı fikir ve görüşleri tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalardan birisi de imamet/hilafet meselesidir. Taberî, imamet konusunda Şii-İmamiyye'ye karşı çıkarak Ehli sünnet çerçevesinde olan görüşlerini ön plana çıkarmıştır (Muhammed b. Cerir et-Taberî, 1982, s. 932). Taberî'nin yaşadığı dönemde egemen olan itikadî ve fikhî mezhepler Taberî'nin görüşleri sebebiyle Taberî'nin Şii olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bunlara karşılık Taberî Sünnî bir âlim (Fayda vd., 2010, ss. 318-319) olduğunu yapmış olduğu açıklamalar ile göstermiştir. Taberî'nin Şii olduğu yönünde ileri sürülen iddiaların yaşadığı dönemde etkili olan mezhep baskısından kaynaklandığı görülmektedir. Taberî *Câmi'u'l-Beyân* adlı tefsirinde Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin imameti açıklamaması üzerine Şîa tarafından Hz. Peygambere Hz. Ali'nin imameti için indigini kabul edilen "Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır..."(Mâide Sûresi/67 Karaman vd., 2012, s. 118) mealindeki ayetin tefsirinde Taberî, Hz. Ali'nin imameti ile ilgili herhangi bir ifade kullanmamıştır (Muhammed b. Cerir et-Taberî, 2001, ss. 567-571).

İslâmi ilimlerin gelişme döneminde yetişen Taberî, ilim yolcusu olarak Rey, Basra, Medine, Kûfe, Mısır ve Suriye'de bulunmuş, yaşam serüveninin büyük bir kısmını dönemin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta geçirmiştir. Taberî'nin yaşadığı dönemde Bağdat dini ilimlerde yüksek dereceye ulaşmış, fikh mezhepleri istikrar bulmuş, Kütüb-ü Sitte tamamlanmış, filolojik alanda yapılan çalışmalar olgunluk çağına ulaşmış ve fikri ve edebi çalışmalar ilerlemiştir. Böyle bir coğrafyada yaşayan Taberî'nin dönemin ve coğrafyanın şartlarından etkilendiği, bu etkinin de eserlerine yansıdığı görülmektedir (Cerrahoğlu, 1968, ss. 80-81).

4.2. *Orta Asya'nın müfessir ve fakihî mâtürîdî*

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî bugünkü Özbekistan'ın^{iv} Semerkand şehri yakınındaki Matürîd köyünde dünyaya

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

gelmiştir. Mâtürîdî'nin doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmakla birlikte bir asra yakın yaşadığı ve yaşam serüvenin doğduğu şehir olan Mâtürî'te (ö. 333/944) sona erdiği bilinmektedir.

Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih olarak tanınan Mâtürîdî'nin “*Te'vîlâtü'l-Kuran*” adlı tefsiri kelâm, fıkıh ve fıkıh usulü alanlarında da önemli bir eser olarak değerlendirilmektedir. Eserin en dikkat çekici özelliklerinden biri Mâtürîdî'nin ‘tefsir ve te'vil’ ayırımını yaparak tefsirinde dirayet yöntemini kullanmasıdır. Ayrıca Sistematik Sünnî Kelâm Ekolü'nün kurucusu olan Mâtürîdî'nin konuları ele alış ve işleyiş yöntemi, tefsirine de hâkim olmuştur (Özen & Topaloğlu, 2003, ss. 157-159). Mâtürîdî'nin şahsiyetinde ve fikirlerinin oluşumunda etkisi görülen hocalarından biri olan Ebû Hanîfe'nin temsilcisi olduğu Hanefî mezhebinin görüşlerini sonraki kuşaklara aktarma yolunda önemli çalışmalar yapmıştır.

Mâtürîdî, İslâm coğrafyasında pek çok dini değişim, siyasi ideolojiler, kültürel farklılıklar, mezheplerin fikir ve görüş farklılıkları gibi değişim ve gelişimin yaşandığı bir dönemde yaşamıştır. Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemin hâkim olduğu bu değişim ve gelişim sürecinde İslâm dünyasında dinî anlama, yorumlama konusunda birbirinden farklı siyasi, felsefi, itikadî, fikhî mezhep ve akımlar ortaya çıkmış, İslâm coğrafyasında yabancı din, kültür ve medeniyetleri daha yakından tanıma ve öğrenme gayesiyle Hint ve İran kültürü ile Yunan felsefesine ait temel eserleri te'lif ve tercüme faaliyetleri başlamış, bu faaliyetler neticesinde yabancı düşünce tarzı, İslâmî düşünceye girmiş; bu faaliyetler de bid'at içerikli görüşlerin doğuşuna zemin hazırlamış, diğer taraftan İslâm'a karşı muhalif düşünce ve düşmanca tavırlar sergileyen, zararlı ve yıkıcı birçok düşman grubun da ortaya çıkmasına neden olmuştur (Önal, 2013, ss. 338-339). Böylesine hareketli bir dönemde yaşayan Mâtürîdî, İslâm'a yönelik yapılan saldırılara karşı mücadele etmiştir. Yaşadığı dönemin inanç ve değerlerine karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş, kaleme aldığı eserleri ile bu dönemde etkili olan inkârcı dini, siyasi, fikhî ve felsefî grupların görüş ve düşüncelerini çürütmeye çalışmıştır.

Çağdaş araştırmalarda Mâtürîdî'nin tefsir, kelâm, fıkıh ve usulü, mezhepler tarihi alanlarında önemli mevkiine rağmen gerek mezhepler tarihine dair eserlerde gerekse bibliyografik kaynaklarda ihmal edildiği, bu ihmallerin Mâtürîdî'nin hilâfet merkezi Bağdat'tan uzakta yaşamış olması, Mâtürîdî'nin yaşadığı coğrafyanın çeşitli istilâlara maruz kalıp dinî eserlerin tahrip edilmesi, Arap tarihçileri tarafından kasıtlı olarak zikredilmemesi, siyasî iktidarla anlaşmazlık içinde bulunması, devlet imkânlarından yararlanmamış olması, Mâtürîdîliğin resmî eğitim kurumlarına girememesi, Mâtürîdîliğin sadece Hanefîler'e münhasır kalması, Hanefî çevrelerinin Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin otoritesini gölgelemesinden endişe etmeleri, eserlerinin dil ve üslûp açısından problemliliği gibi bir dizi sebep kaydedilmektedir (Özen & Topaloğlu, 2003, ss. 146-151).

4.3. *Harezm'in mutezili müfessiri zemahşerî*

Tefsirlerin anası olarak bilinen “*el-Keşşâf*” adlı tefsirin sahibi Mutezile âlimi Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) Hârizm^{vi} bölgesine bağlı Zemahşer'de 27 Receb 467/18 Mart 1075 tarihinde dünyaya gelmiş, 9 Zilhicce 538/14 Haziran 1144 tarihinde Hârizm'de vefat etmiştir. Zemahşerî, Mekke'de bir süre ikamet etmesi sebebiyle “Cârullah”, Mutezile mezhebi mensubu olduğu için “Hatemü'l-Mutezile”, yaşamını sürdürdüğü coğrafyaya binaen “Fahr-i Hârizm” nisbeleriyle tanınmaktadır. Zemahşerî'nin etnik kimliğine dair bilgiler arasında Türk olduğuna, Fars/İran kökenli olduğuna, Arap olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır.

Zemahşerî'nin yaşamış olduğu dönemde itikadî mezhepler arasında Allah Teâlâ'nın sıfatları konusunda farklı kanaatler oluşmuştur. Zemahşerî Allah Teâlâ'nın sıfatları hakkında "Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler. Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufundadır. Gökler O'nun kudret eliyle dürülmüş olacaktır. O, müşriklerin ortak koşmalarından yüce ve münezzehtir." (Zümer Sûresi/67 Karaman vd., 2012, s. 464) mealindeki ayetin tefsirinde "Allah Teâlâ sonra kendi azametini, şanının yüceliğini bildirmek üzere dikkatlerini çekerek şöyle buyurmuştur: 'Oysa Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufunda olacak, gökler de O'nun kudret eliyle dürülmüş olacaktır.' Bu ifade bir bütün olarak ele alındığı zaman, anlarsın ki gözetilen asıl maksat O'nun azametini tasvir etmek ve yüceliğinin künhüne vâkıf olmanın imkânsızlığını belirtmektir." (Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, 2018, ss. 976-982). Zemahşerî bu açıklamasıyla yaşadığı coğrafya insanının anlayabileceği şekilde Allah Teâlâ'nın sıfatları konusuna açıklık getirmiştir.

Zemahşerî, Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah (ö.485/1092) ile Orta çağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö.485/1092) döneminde siyasi çatışmaların yaşandığı, kültür ve medeniyetin geliştiği bir dönemde yetişmiştir. İlim ve kültür merkezi konumunda bulunan Hârizm'de yetişen Zemahşerî gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katılmış, Mutezili âlim Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'den ders almıştır. Hocası el-İsfahânî'nin, Zemahşerî'ye her türlü maddi ve manevi yardımda bulunduğu, dönemin devlet adamları ile tanıştırdığı ve Mutezili fikirlerinin oluşumunda etkisinin olduğu bilinmektedir. Hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde de geniş bir bilgi birikimine sahip olan Zemahşerî özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda yaptığı çalışmalarla "Şeyhü'l-Arabiyye" diye nitelendirilmiştir (daha fazla ayrıntı için bkz. Öztürk & Mertoğlu, 2013, ss. 235-238). Zemahşerî'nin ilim, kültür ve medeniyetin zirveye çıkmış olduğu bir dönem ve coğrafyada yetişmesinin fikir ve görüşlerinin oluşumundan yazdığı eserlere varıncaya kadar etkili olduğu görülmektedir.

4.4. *Endülüs coğrafyasında yetişen bir müfessir İbn Atıyye*

Müfessir ve kadı olarak bilinen "*el-Muharrerü'l-vecîz*" adlı tefsirin sahibi Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Galib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 541/1147) İspanya'nın^{vii} şehirlerinden biri olan Gırnata'da (Granada) hicrî 481/milâdî 1088 yılında dünyaya gelmiştir.

İbn Atıyye'nin yaşadığı dönem ve coğrafya çokça medrese bulunmaktaydı. İbn Atıyye, medresesi bulunan babasından ve diğer hocalardan dersler almıştır. İbn Atıyye tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, dil ve tarih alanlarında öğrenim hayatı hakkında bilgi verdiği "*el-Fihrist*" adlı eserinde hocaları hakkında bilgi verir. İbn Atıyye'nin şöhreti daha çok "*el-Muharrerü'l-vecîz*" adlı tefsirinden kaynaklanmaktadır. Tefsir, kıraat, hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve tarih alanındaki görüşlerini bu eserde göstermiştir. İbn Atıyye el-Endelüsî hakkında İslâm âlimleri övgü dolu ifadeler kullanmışlardır (İbn Atıyye el-Endelüsî, 2023, ss. 65-68).

İbn Atıyye'nin yaşadığı coğrafya olan Endülüs'te devlet yönetimi ve halkın çoğunluğu Maliki mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. Bu coğrafyada yaşayan İbn Atıyye'de Maliki mezhebinin müntesibi olmuştur. Tefsirinde ayet ile ilgili açıklamaları yaparken öncelikle mezhebine mensup âlimlerine yer verdikten sonra diğer mezheplerinde açıklamalarına yer verir. Namaz esnasında Fatiha Suresi'nden sonra

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

“Âmîn” (Âmîn hakkında İbn Atıyye el-Endelüsî, 2023, ss. 317-322) söylenmesi konusunda da bu usulü takip etmiştir.

Hicrî V. asır Endülüs tefsirinin omurgasını oluşturan müfessirlerin yaşadığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Endülüs'te de yaşanan dönemin sosyal kültürel şartları, Ehli kitapla olan ilişkileri tefsirlere yansımış ve bu ilişkilerin tefsirleri etkilediği gözlemlenmiştir. Müfessirler, Endülüs'ün Hıristiyanlarla yaşanan bir cihat bölgesi olması hasebiyle, Hıristiyanlarla olduğu kadar Yahudilerle de kültürel bir müdahale içerisinde aynı ortamda yaşamakta idiler. Birlik ve beraberliği korumanın önemli bir husus olduğu bu zaman diliminde cihada karşı halkın zihnini zinde tutmak gayreti gibi konular tefsirlere de yansımıştır. Endülüslü müfessirler Ehli kitapla ciddi bir rekabetin yaşandığı, hayatın cihat ile iç içe olduğu bir ortamda Kur'an tefsirinde isrâiliyata yer vermenin doğru olduğu olmadığı kanaatini varmışlardır. Bu kanaati müfessirlerin çoğunluğu ve İbn Atıyye gerektiğinden fazla isrâiliyatı eserinde kullanmamaya özen göstererek göstermişlerdir. Endülüslü müfessirlerin isrâiliyata karşı diğer bölgelerdeki müfessirlere göre daha mesafeli oldukları görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri olarak yaşanan coğrafyada etkili olan ehli kitapla karşılıklı cihat temelli bir karşılaşma olarak değerlendirilebilir. İbn Atıyye, Murâbitler^{viii} döneminde Hıristiyanlarla yapılan birçok savaşa katılmış, Murâbit melikleriyle görüşmeler yapmış, stratejilerle ilgili raporlar hazırlamıştır. Uzun süre savaş ortamında bulunmasının tefsir çalışmasını etkilediği, cihad âyetlerini tefsir ederken görüşlerini daha gerçekçi bir zemine oturttuğu görülmektedir (İbn Atıyye el-Endelüsî, 2023, s. 65) bu durumun müfessirimizin yaşadığı dönem ve coğrafyanın tefsirini etkilediğini bizlere göstermektedir (daha fazla ayrıntı için bkz. Şeyban, 2018, ss. 183-224).

4.5. Orta Doğu İmâmiyye Şîasi'nin müfessir ve fakihî tabersî

Yaşadığı dönemde İmâmiyye Şîasi'nin^{ix} en önemli müfessirlerden biri olarak kabul edilen Ebû Ali Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî'nin (ö. 548/1154) doğum tarihi hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte hicrî 458 / milâdî 1066 yılında doğduğu kabul edilir. Hayatının büyük bir kısmını Sebzvar'da geçirmiş olması, İran'da Şiiliğin yayılmasına katkı sağlamıştır. Kaynaklarda kendisinden bahsedilirken onun, İslâm ümmetinin *emîni* ve İmamiye'nin önde gelen dindar, faziletli âlimlerinden olduğu da belirtilir. Şîi âlimi Tabersî "*Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Çurân*" adlı Kur'an-ı Kerim tefsirinde mensubu olduğu mezhebin görüşlerini savunmuş, Kur'an'ın i'câz ve belâgat yönü üzerinde durmuş, nüzul sebeplerine, kıssalara ve ahkâmlara bu eserinde yer vermiş, ayetlerdeki edebî sanatları bütün incelikleriyle göstermeye çalışmıştır (Şentürk, 2008, ss. 40-72). Eserlerinde naklettiği görüşleri genellikle tenkit etmez, yalnızca naklettiği görüşler arasında kendi tercihi belli eder. Ancak, bazı mezhepleri eleştirmekten de çekinmez. Her ne kadar Şîi âlimi olması, tefsirinde fikhî konularda tercihlerine tesir etse de diğer mezheplerden imamların görüşlerini eklemekten kaçınmaz. Fakat *Mecma'u'l-beyân*'ın mukaddimesinden de anladığımız üzere kendi mezhebinin görüşlerini savunmaya ve ispatlamaya meyillidir. Tabersî'nin başvurduğu ana kaynaklar, mezhebi ve coğrafi koşulları dikkate alınarak yine Tûsî, Ayyâşî ve Kummî gibi Şîi müfessirler olmuştur.

Müstakil tefsir çalışmalarının yapılmaya başladığı tabiun döneminde tam anlamıyla ortaya çıkan Şîi tefsirinde on dört asırlık süre zarfında hem metot hem de anlayış açısından değişiklikler yaşanmıştır (Şii tefsir geleneği hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Habibov, 2020, ss. 57-93). Hz. Peygamber ve imamlar Şîi tefsirinde otorite kabul edilmişler, itikada yönelik ayetleri İmamiyye'nin temel prensiplerine uygun olacak

şekilde yorumlamışlardır. Dolayısıyla uzun bir geçmişi olan, geniş bir coğrafyaya yayılan, yaşadıkları dönemdeki siyasî güçlerden etkilenen Tabersî ve eserleri de bu süreçten nasibini almıştır.

4.6. *Orta Doğu coğrafyasında yetişen çok yönlü bir âlim Fahreddin Râzî*

Tefsir, kelâm, felsefe ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210) İran'ın şehirlerinden biri olan Rey'de hicrî 543 / milâdî 1149 yılında dünyaya gelmiştir. Üstün zekâsı, güçlü hâfızası, etkili hitabetiyle *İbnü'l-Hatîb* olarak da bilinen Fahreddin Râzî tefsir, kelâm, fıkıh usulü, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlim olarak tanınmış ve kendisine bundan dolayı "allâme" unvanı verilmiştir. Fahreddin Râzî, "*Mefâtîhu'l-Gayb*" adlı Kur'an-ı Kerim tefsiri ile ilmi birikimini, tecrübe ve yeteneğini, ilminin ihtişamını bu eserde göstermiş, şöhreti bu eserle yayılmıştır. Fahreddin Râzî bu eseriyle kendisinden sonra gelenleri âlimleri etkilemiş, birçok ilim dalının müracaat ettiği kaynak eser olarak kullanılmıştır (Fahreddin er-Râzî, 1981, ss. 175). Fahreddin Râzî'nin yaşamış olduğu dönemde kelâmî konular zirve denilecek bir boyuta ulaşmıştır. Bu bağlamda Fahreddin Râzî tevhid ve Allah tasavvuru konusunu olan düşüncelerini İhlas Suresi'nde açıklar. "De ki: O, Allah birdir. Allah sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur." (Karaman vd., 2012, s. 604) mealindeki İhlas Suresi'nin tefsiri ile tevhid ve Allah tasavvuru ile ilgili soruları açıklamıştır.

Fahreddin Râzî, Kur'an'ı tefsir ederken yaşadığı dönemde mevcut bütün ilimlerden faydalanıp ilmî tefsir hareketine öncülük yapmış, Eş'ariyye'nin kelâm sistemini savunmuş, eserlerinde felsefî konulara daha geniş yer ayırmış, tabiat ilimlerine ait konularda İbn Sînâ'nın^x etkisinde kalmıştır. Bütün bunlar müfessirin yaşadığı dönem ve coğrafyanın ilmi, siyasî, sosyal ve kültürel etkilerinin tefsire yansımaları olarak değerlendirilebilir.

4.7. *Orta Doğu'nun tarihi şehri Dımaşk da yetişen bir Âlim İbn Kesîr*

Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşki eş-Şâfiî (ö. 774/1373), Dımaşk'a bağlı Busrâ'nın Müceydilülkarye köyünde hicrî 701 / milâdî 1301-1302 yılında dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta babasını kaybeden İbn Kesîr ailesiyle birlikte Dımaşk'a yerleşir ve Dımaşk'ta vefat eder. İbn Kesîr kaleme aldığı "*Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*" adlı tefsirinde rivayet tefsiri^{xi} yöntemini kullanmıştır. Rivayet tefsiri yönteminin ilk dönemlerde sahip olduğu güvenilirlik, sağlamlık gibi özellikler zamanla kaybedilmeye başlamış, kaybedilmeye başlayan güvenilirlik, sağlamlık gibi özellikleri tefsire yeniden kazandırmıştır.

Genç yaşından itibaren tefsir, hadis, fıkıh ve tarih alanında eser yazmaya başlamış, medreselerde dersler vermiş, tefsirde üstünlüğü kabul edilmiş, Şafiî fıkıhında saygın bir yer edinmiş ve yaşadığı dönemde hadiste tek otorite olarak kabul edilmiştir (Çalışkan, 2020b, s. 233). Ayrıca İbn Kesîr'e hadis ezberlerinden dolayı "el-Hâfızü'l-muhaddis" unvanı verilmiş ve çağdaşı olan muhaddisler arasında övgü ile söz edilmiştir. Hocası İbn Teymiyye'nin^{xii} mensubu olduğu selef ekolünün^{xiii} görüşlerini benimseyen İbn Kesîr, hükümdarlar, emirler, ulema ve halk nezdinde güvenilir biri olmuş, dini siyasî meselelerde fetvasına başvurulmuştur (Özaydın, 1999, ss. 243-248).

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

Hicrî VI. asır İslâm coğrafyasında dinî-siyasî mezhepler, Sünnîlik taraftarları, hadis taraftarları, Eş'ârî- Maturîdi olmak üzere pek çok kelâmî, itikadi ve fikhî düşünce ve ekoller arasındaki fikrî çeşitlilik, entelektüel tartışma ortamının olduğu, köklü devletlerin varlığını sürdürdüğü ve kültürel zenginliğe (Özkan, 2018, s. 72) sahip bir dönemdir. İbn Kesîr'in bu gelişmelerin yaşandığı bu dönem ve coğrafyada dönemin ilim anlayışı ve coğrafyanın ihtiyaçları doğrultusunda çalışmalar yapmıştır. İbn Kesîr'in Allah'ın kelâmını ve tefsir ilmini öğrenip öğretmenin âlimler üzerine farz olduğu düşüncesiyle kaleme aldığı *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı tefsiri Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân* adlı tefsirinden sonra rivayet tefsirlerinin en meşhuru olarak bilinmektedir.

4.8. *Balkanlar'da yetişen bir müfessir İsmail Hakkı Bursevî*

İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) hicrî 1063 / milâdî 1653 yılında Bulgaristan'a bağlı bulunan Aydos'ta dünyaya gelmiş, uzun süre ikamet edip yaşamını sürdürdüğü Bursa'da vefat etmiştir. Celvetiyye^{xiv} tarikatına mensup olan Bursevî, tasavvufî eğitimini bu tarikat ışığında tamamlamış; tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh ve edebiyat gibi alanlarda yazdığı eserlerle yaşadığı dönemin en çok eser veren müellifleri arasında yer almıştır. Döneminin en bilinen mutasavvıflarından biri olan Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyan* adlı başyapıtında Mesnevi, Bostan, Gülistan, Hafız ve Molla Camî'nin eserlerinden faydalanmış, Arap ve Fars şiirleri de eklemiştir. Bu eserde dikkat çeken bir diğer nokta ise eserin genel olarak nasihat veren bir üslupla yazılmış olmasıdır. Ayrıca birçok dini kıssayı ve zayıf rivayetleri anlatması Bursevî'nin eleştirilmesine yol açmıştır (daha fazla ayrıntı için bkz. Özbek, 2003). Bursevî Nur Suresi 35. ayet "Allah, göklerin ve yerin nurudur..." mealinin tefsirinde "Allah'ın nuru, insanın iç alemindeki hidayet ışığıdır" (Bursevî, t.y., ss. 187-188) şeklinde yorumunu, yaşamış olduğu coğrafyada etkili olan tasavvufî ortamın bir yansıması olarak değerlendirebiliriz.

Celvetiyye tarikatı şeyhi Osman Fazlı İlahî'den (ö. 1102/1691) ve bazı hocalardan dersler alan Bursevî, şeyhi tarafından hicrî 1086 / milâdî 1675 yılında Üsküp'e halife olarak gönderilmiş, Bursa halifesi Sunullah Efendi'nin vefat etmesi üzerine Bursa'ya hicrî 1096 / milâdî 1685 yılında halife olarak görevlendirmiştir. Bursa'da şeyhinin tavsiyelerine uyarak vaazlarında Kur'an-ı Kerim'i Fâtiha süresinden başlayarak tefsir etmeye başlamış, vaazda söylediklerine tasavvufî yorumlar ekleyip ve uygun yerlerde Farsça şiirleri zikrederek, her vaaz meclisini yazıya geçirerek "*Rûhu'l-beyân*" adlı tefsirini bu şekilde oluşturmuştur. *Rûhu'l-beyân*'ın ders verme, ders anlatma şeklinde yazılmış olması mev'iza türü için önemli bir kaynak olmuştur (Namlı, 2001, ss. 102-106).

Bursevî'nin, Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve sosyal çalkantıların yaşandığı bir dönemde yaşaması, tasavvufî bir eğitim serüveninden geçmiş olması, oluşturduğu eserlerde bu yönleri ağırlık vermesi; yaşadığı dönem ve coğrafyanın şartlarından etkilendiğini ve bu ihtiyaçlar doğrultusunda hareket ederek eserini kaleme aldığını göstermektedir.

5. Son dönem tefsirlerine dönem ve coğrafi odaklı yaklaşım

Sosyal, kültürel ve bilimsel alanlardaki gelişim, değişim ile birlikte yeni fikir ve düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişim ve değişimden tefsir çalışmaları etkilenmiş, bu gelişim ve değişim tefsir çalışmalarının seyrini değiştirmiştir. İslâm kültür ve medeniyetinde yeni ideolojilerin ortaya çıkması, siyasi ve felsefi hareketlerin görülmeye başlaması, Batı merkezli olarak dünya düzeninin değişmesi, oryantalist

çalışmalar, İslâm dünyasının işgal edilmesi, Müslüman coğrafyasında Batı'nın siyasal ve ekonomik gücü, coğrafi faktörler ve beraberinde seyreden birçok gelişmeden tefsir çalışmaları da etkilenmiş, tefsirlerin muhteva ve mahiyetinde farklılıklar görülmeye başlamıştır.

Tefsir ilmi yaşanan dönem ve coğrafyanın sosyal ve kültürel gelişmelerden etkilenmiştir. İlk dönem Müslümanların Kur'an'ı düşüncenin gereğinin hayata aksettirilmesi asıl amaç iken, modern zamanda toplum hayatının bütün yönlerinin Kur'an'a dayandırılması söz konusu olmuştur (Çalışkan, 2020b, s. 248). Bu anlayış Kur'an kavramları alanında yapılan çalışmaları yoğunlaştırmış, bilimsel tefsire olan ilgiyi artırmıştır. Modern düşünce ile değişen şartlar, Müslümanların yaşam biçimlerindeki farklılaşmalar, tefsir çalışmalarında yeni anlayış ve yeni yöntemleri ortaya çıkarmıştır. Tefsir alanında ilmi tefsir, bilimsel tefsir, kronolojik tefsir gibi çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Bu dönemde eseriyle ve çalışmalarıyla öne çıkan müfessirlerinden örnekler verilecektir.

5.1. *Yemen'de yetişen İslâm âlimi Şevkânî*

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834) Yemen Cumhuriyeti'nin başşehri olan San'a'ya^{xv} bağlı Şevkân'da hicrî 1173 / milâdî 1760 yılında dünyaya gelmiş, San'a'da 77 yaşında vefat etmiştir. "Ebû Abdullah", "Şeyhülislâm", "İmam Şevkânî" künyeleri ile tanınmaktadır.

Köklü bir aileye mensup olan Şevkânî, babasının kadılık yaptığı San'a'da Zeydi âlimlerden eğitim almış, ilim meclislerinde bulunmuş, Kur'an-ı Kerim, fıkıh, fıkıh usulü, nahiv, belagat, mantık ve birçok alanda dersler almış, yirmili yaşlarında fetva vermeye başlamıştır. Zeydiyye^{xvi} mezhebinin esaslarına göre fetva veren bir âlim iken ilimde derinleştikçe mezhebine göre değil kişisel içtihadıyla amel etmeye başlayan bir âlim olmuştur. Zeydî-Sünnî, siyasi tartışmaların yaşandığı bir dönemde ilimle meşgul olmuş, fetva işleri ile uğraşmış, Yemen baş kadılığı görevini kırk yıl devam ettirmiş ve Yemen'in en etkili siyasal kişiliklerinden biri haline gelmiştir. Zeydî ve Sünnî geleneğin içinde yetişen Şevkânî, fıkıh mezheplerinden birine bağlanmayı reddetmiş ve içtihadı savunarak taklitte karşı çıkmış, itikatta selefiligi benimsemiştir. (Çiçek, 2013, ss. 108-109; Karaoğlan, 2017, ss. 512-541).

İslâm coğrafyasının son dönem tefsirleri arasında en çok rağbet gören tefsirlerden bir tanesi de Şevkânî'nin "*Fethu'l-kadîr el-câmi beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*" adlı tefsiridir. Şevkânî'nin yaşadığı dönem ve coğrafyada etkili olan Şii tefsir kültüründen etkilenmediği, Selefî bir anlayışı takip ettiği görülmektedir.

5.2. *Orta Doğu'nun müfessir, fakih, edip ve şairi Âlûsî*

Ebû's-Senâ Şihâbüddin el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), hicrî 1217 / milâdî 1802 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Birçok âlim ve edip yetiştiren bir aileye mensup olan Âlûsî, ailesinden aldığı ilk eğitiminden sonra Arap dili, Hanefî ve Şâfiî fikhî ve hadis derslerinin yanında dönemin âlimlerinden de dersler almıştır. On üç yaşından itibaren ders vermeye başlayan Âlûsî çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Âlûsî keskin zekâsı, kuvvetli hâfızası, ilmî ve edebî alanlarda yaptığı çalışmalarla yaşadığı dönemin büyük âlimlerinden biri olmuştur.

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

Âlûsî'nin yazdığı "*Rûhu'l-Meânî*" adlı tefsirin tam adı "*Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebîl-mes'ânî*" dir. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*'de ayetleri rivayet ve dirayet metoduyla tefsir edildikten sonra tasavvufî yorumlarda yapmıştır. *Rûhu'l-Meânî*'de bazı kevnî âyetleri yorumlarken zamanın fen bilimlerinden yararlanan Âlûsî yaşadığı dönem açısından oldukça isabetli açıklamalar yapmış, ayrıca eski ve yeni mezheplerin rivayetlerini bir arada sunmasından dolayı *Rûhu'l-me'ânî* bu konudaki çalışmaların en kapsamlısı sayılmıştır (Çelik, 2008, ss. 213-214).

5.3. Orta Doğu yenilik hareketinin öncülerinden Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ

Yenilik hareketinin öncülerinden biri olan Mısırlı İslâm düşünürü Muhammed Abduh b. Hasen Hayrullah et-Türkmânî el-Mısırî (1849-1905) hicrî 1265 / milâdî 1849 yılında Mısır'a bağlı Mahalletünnasr köyünde dünyaya geldi. İlk eğitiminin ardından hıfzını tamamlayan Abduh, Tanta'ya da bulunan Ahmediye camiinde Kur'an dersleri, Şeyh Dervîş'ten tasavvuf dersleri almış, Kahire'de bulunan Ezher Medresesi'nde de eğitim görmüştür. Abduh XIX. yüzyılın fikir ve siyaset adamlarından biri olan Cemâleddin Efganî'nin (1838-1897) sohbetlerine katılmış, Efganî'nin siyasi, sosyal, kültürel konular ve meselelerle ilgili görüşlerinden etkilenmiştir. Cemâleddîn-i Efganî ile Muhammed Abduh tarafından "*el-Urvetü'l-vüs'ka*" isimli dergi 1884'te Paris'te çıkartılmış, on sekiz sayı yayımlanmış ve dergi İslâm coğrafyasında büyük etki uyandırmıştır (Güven, 2015).

İslâm coğrafyasında birlik ve beraberliğin azaldığı, Batılılar'ın İslâm'ın yaygın olduğu coğrafyaların büyük bir kısmında otorite kurdukları, hurafelerin, bid'atların ve batıl inançların Müslümanların İslâm'la aralarına mesafe koyduğu dönemde Abduh, İslâm coğrafyasında yaşayan Müslümanların uyanış ve birliği için geliştirdiği düşüncelerini çeşitli kitap ve makaleler ile duyurmaya çalışmıştır.

Çağdaş İslâm düşüncesinin öncülerinden biri olan Reşîd Rızâ (1865-1935) hicrî 1282 / milâdî 1865 yılında Lübnan'a bağlı olan Kalemûn'da dünyaya geldi. Trablus Rüştîyesi'nde aldığı eğitiminden sonra el-Medresetü'l-vataniyye'de eğitimine devam etti. Müslümanların siyasi, sosyal ve fikrî bir değişim yaşadığı bir dönemde yaşayan Reşîd Rızâ, İslâm'a özellikle tarikatlar aracılığıyla girmiş batıl inançları ve hurafeleri ortadan kaldırmak, mezhep seçiminden sonra insanlarda oluşan taassubu ve evliya hakkındaki yanlış inançları, düşünceleri önlemek, halkın eğitim seviyesinin yükselmesini, eğitim reformuyla Müslüman milletlerin ilerleme ve gelişmeye yönelmelerini sağlamak ve bu konuda diğer milletlerle rekabete teşvik (Harb, 2004, ss. 116-118) etmek amacıyla Kahire'de "*el-Menâr*" adıyla bir dergi çıkarmıştır. Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın ortak çalışması olan "*Tefsîrü'l-Menâr*" tefsiri Cemâleddîn-i Efganî ve Muhammed Abduh tarafından başlatılıp Reşîd Rızâ'nın çalışmalarıyla sürdürülen, ilk dönemlerde de var olduğu kabul edilen saf İslâm anlayışı ile çağdaş medeniyetin müsbet değerlerini uzlaştırmayı amaçlayan ve "Menâr ekolü" diye adlandırılan düşünce hareketinin tefsirdeki örneğini (Mertoğlu, 2011, ss. 297-299) bizlere göstermektedir.

5.4. Orta Doğu İlmî Tefsir Hareketinin temsilcilerinden Tantâvî Cevherî

İlmî tefsir hareketinin önemli temsilcilerinden biri olan Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî (1862-1940) Mısır'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitiminden sonra Kahire'de, İslâm coğrafyasının en eski dinî eğitim kurumlarından biri olan Ezher Üniversitesi'nde eğitimine devam etti. Daha sonra dinî ilimlerin tahsil edildiği eğitim ve öğretim kurumu

olan Dârülulûm'daki eğitimini tamamladıktan sonra hocalık yaptı. İngilizce öğrenerek çeviriler yaptı. Siyasi ve toplumsal konularla yakından ilgilenen Tantâvî, Mısır'da kurulan ve bazı Ortadoğu İslâm ülkelerinde de faaliyet gösteren dinî-siyasî bir teşkilât ve hareket olan İhvân-ı Müslimîn (İbrâhim el-Beyyûmî Gânim & Görgün, 2000, ss. 580-586) hareketine katılmış ve çalışmalarına destek vermiştir (Mertoğlu, 2011).

Tantâvî, yaşadığı dönem ve coğrafyanın ihtiyaçları ve eksiklikleri çerçevesinde çalışmalar yapmış, bu çalışmanın verilerinden hareketle Kur'an ayetlerinin tefsirini bilimsel verilerle yapmaya çalışmıştır. Tantâvî "*el-Cevâhir fi tefsîri'l-Çur'ani'l-Kerîm*" adlı tefsiri ile Kur'an-ı Kerim'in Fatihâ'dan Nas'a kadar ilmi tefsirini yapan ilk müfessir olmuştur. Tantâvî, tefsirini ansiklopedi tarzında yazmıştır. Tefsiri Ehli Sünnet camiasında fotoğraflar, haritalar, şekiller ve çizimler içeren ilk tefsir olmuştur (Çalışkan, 2020b, s. 274).

5.5. *Osmanlı Dönemi âlimi Elmalılı Muhammed Hamdi*

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) Elmalı'da -Antalya'nın bir ilçesi- dünyaya gelmiştir. Muhammed Hamdi, eğitim hayatına Elmalı'da başlamış, küçük yaşta hafız olmuştur. İstanbul Beyazıt Camii'ndeki derslerine devam ettiği Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'den icazet almış, Mekteb-i Nüvvâb'ı (Hukuk Fakültesi) birincilikle bitirmiştir. İslâmî ilimler, felsefe, edebiyat, musiki gibi alanlarda dersler almış ve Hüsn-i hat sanatını öğrenmiştir. Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler yazmış, Arapça ve Fransızcadan tercüme yapmıştır. Fransızca'dan Türkçeye çevirdiği Metalib ve Mezahib isimli çeviri kitabı bulunmaktadır (Elmalılı Hamdi Yazır, 2022).

Çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye olmuş, II. Meşrutiyet'in ilk meclisine Antalya milletvekili olarak girmiştir. Osmanlı Devleti'nin dini ve ilmi kurumu olan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'de üye ve başkan olarak görev almış, Damad Ferid Paşa başkanlığındaki hükümetlerde Evkaf Nâzırlığı görevini yürütmüştür. Cumhuriyet'in ilân edilmesi üzerine çalıştığı kurumlar yürürlükten kaldırılınca işsiz kalmıştır. İstiklâl Mahkemesi'nce İstanbul hükümetlerinde görev yaptığı için yargılanmış, İstanbul Fatih'te bulunan evinden alınarak Ankara'ya getirilmiş ve kırk gün tutuklu kaldıktan sonra İstanbul'a gönderilmiştir. 27 Mayıs 1942'de altmış dört yaşında kalp yetmezliği sebebiyle vefat etmiştir (Hayatı hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Özgel, 2012, ss. 328-32).

Osmanlı Devleti'nin son dönemine yaşayıp Cumhuriyet'in ilk yıllarını yetişen son dönem din âlimlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi'nin "*Hak Dini Kur'an Dili*" adlı tefsiri Cumhuriyet döneminde, Doğu medeniyetini ve on dört asırlık İslâm kültürünü temsil eden "medrese ulûmu" ile Batı medeniyetinden gelen ve iki asırlık seküler kültürü temsil eden "mektep fûnûnu" arasında kurulmuş olan ciddi bir emeği yansıtmaktadır (Bilgin, 1997, ss. 153-163).

Elmalılı Muhammed Hamdi'nin aldığı eğitim, içinde yaşadığı kültür, o dönem coğrafyasının siyasi, sosyal, ekonomik, ilmî ve felsefî açıdan taşıdığı özellikler itibariyle önceki müfessirlerden çok daha farklı bir dönemde yaşadığını bunun da tefsirine yeni bir bakış açısı kazandırdığını göstermektedir. (Albayrak, 1993, s. 157). Ayrıca yaşadığı dönemde karşılaştığı sosyal, siyasal, ekonomik, felsefî, ahlaki, dinî, hukukî konular ve problemlerle yakından ilgilenmiş; itikadî, fikhî, tasavvufî ve içtimaî konular üzerindeki çalışmaları ile tanınmıştır.

5.6. *Orta Doğulu aksiyon adamı Seyyid Kutub*

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

Mısırlı mütefekkir Seyyid b. Kutb b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzîlî (1906-1966) Mısır'a bağlı Mûşâ köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğreniminin ardından Kahire'ye giderek eğitimine devam etmiştir. Mısırlı gazeteci, mütefekkir, şair ve Arap edebiyatının en büyük münekkitlerinden biri olan Abbas Mahmûd el-Akkad'dan (1889-1964) etkilenmiş ve bu etkileniş Seyyid Kutub'un edebiyat camiasında tanınmasını sağlamıştır (Sarmış, 1995).

Seyyid Kutub'un "*Fî Zılâli'l-Kur'ân*" adlı tefsiri XX. yüzyılın son dönem tefsirleri arasında müfessirin tecrübelerini yansıttığı içtimaî-edebeî yeni bir anlayışla yazmıştır. Daha çok, geçmişin tortularından arınmış yepyeni bir anlayışla ana kaynağa dönme arzusunda olan, bundan dolayı özellikle Batılı yazarlar tarafından "fundamentalist" olarak nitelendirilen müfessir, ortaya koyduğu düşüncelerle 1960'lı ve 70'li yıllarda İslâm dünyasının büyük bir bölümünde İslâmcı aydınlar arasında olağan üstü bir ilgiye mazhar olmuştur (Abdurrahman, & Nurayhan Ali, 2011; Karlığa, 1996, ss. 50-51).

İslâm coğrafyasında siyasal ve sosyal çalkantıların olduğu, Müslüman ülkelerin iç işlerine müdahale edildiği, Batılı güçler tarafından destek gören yöneticilerin iktidar olduğu ve sömürge faaliyetlerinin etkili olduğu bir dönemde yaşayan Seyyid Kutub, fikirleri, siyasî duruşu ve ortaya koyduğu kimliğiyle kitlelerin bilinçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Mısır'da kurulan ve bazı Ortadoğu İslâm ülkelerinde de faaliyet gösteren dinî-siyasî bir teşkilât olan İhvân-ı Müslimîn'e katılmıştır. Mısır'ın siyasal ve sosyal çalkantı içinde olduğu bu dönemde yaşayan Seyyid Kutub, Mısırlı devlet adamı Cemal Abdünnâsır'a düzenlenen suikastın ardından mahkûm edilmiş, iki yıl süren mahkemelerin ardından 1966 yılında idam edilmiştir (Karataş, 2023).

5.7. Orta Doğulu ilim ve fikir adamı İbn Âşûr

Tunuslu ilim ve fikir adamı, müfessir, fakih, Arap dili ve edebiyatı âlimi Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (1879-1973) Tunus'ta dünyaya gelmiştir. İlköğrenim ile başlayan eğitim yolculuğunu 1899 yılında yükseköğrenim ile tamamlamış ve eğitimi devam ederken Fransızca öğrenmiştir. İbn Âşûr, Zeytûne Camii'ndeki verdiği tefsir derslerinin birikiminden faydalanarak "*et-Tahrîr ve't-tenvîr*" adlı tefsirini yazmıştır. Bu tefsirde, sureler mushaftaki sırasına göre, daha önceden müfessirlerin işlemedikleri bazı hususlar da işlenerek, belagatın inceliklerine değinilerek yazılmıştır (Coşkun, 1999, ss. 332-335).

İbn Âşûr'un yaşadığı dönemde Tunus, ilmî ve kültürel açıdan hareketli, siyasal ve ekonomik açıdan oldukça kötü bir durumda idi. Tunus'ta Batı merkezli devlet sistemi içinde dinî esaslara göre siyasî yapılanmaların önü kapatılmış, ilk defa 1970'te Zeytûne Camii Üniversitesi hocaları ve öğrencilerinin faaliyete geçirdiği Kur'an-ı Kerim'i Koruma Derneği ile İslâmî Hareketlere bir başlangıç (Kavas, 2012, ss. 388-393) yapılmıştır. İbn Âşûr da Zeytûne Üniversitesi'ndeki görev ve faaliyetlerinin yanında, Mâlikî kadılığı görevinde bulunmuştur.

Kur'an'ı anlamamanın ve tefsirin temel prensiplerinin mana ve maksadına hizmet etmeyen yaklaşımlar sebebiyle gerilediğini, İslâm'ın insan fitratına en uygun din olduğundan bütün insan topluluklarında uygulanmasının ahkâmın güncellenmesi ile mümkün olacağını söylemiş ve İbn Âşûr bu yönde çalışmalar yapmıştır (Çalışkan, 2020b, s. 284). Bu yönde yaptığı çalışmalarda yaşanan dönem ve coğrafyanın kültür ve anlayış seviyelerine uygun olan bir üslupla ahkâm ayetlerin tefsirine daha çok yer vermiştir.

6. Sonuç

Tefsir çalışmalarının yaşanılan dönem ve coğrafyanın sosyal, siyasal ve kültürel gelişmelerinden etkilendiği görülmektedir.

Tefsirin her döneminde müfessirlerin ilim yolculukları yaptıkları malumdur. Yapılan ilim yolculuklarından müfessirlerin etkilendiği, müfessirlerin tefsir çalışmalarında kullandığı yöntemleri etkilediği ve müfessirlerin yaşamış oldukları dönem ve coğrafyanın izlerini taşıdığı gözlenmektedir.

Tefsirler, müfessirlerin yaşadıkları dönem ve coğrafyanın fikir ve görüşlerini, örf ve adetlerini, bağlı buldukları mezheplerine varıncaya kadar yaşadıkları toplumun sosyal, siyasal, kültürel yapısını ve beraberinde seyreden birçok konuyu yansıtmaktadırlar.

Tefsir çalışmalarının başlangıcından zamanımıza kadar olan gelişmesini bize en güzel şekilde yansıtacak olan en temel eserler tefsirlerdir. İlk dönem tefsir çalışmalarına baktığımızda tefsir çalışmaları ilk dönemlerden itibaren sosyal, siyasi, itikadi ideolojilerden, yerli ve yabancı kültürlerden etkilenmiştir. İlk dönem tefsir çalışmalarının yaşanılan dönemin ihtiyaçları doğrultusunda dil merkezli tefsir çalışmaları olduğu görülmektedir.

Tefsirin gelişim dönemine baktığımızda İslâm coğrafyası genişlemiş, fikrî, siyasi, kültürel ve toplumsal alanda gelişim ve değişim yaşanmaya başlamış, tedvin faaliyetleri artmış, rivayetlerde farklı isnadlar kullanılmış, dil merkezli çalışmalar gelişmiş, müfessirlerin yorum faaliyetinde farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Yaşanılan dönem ve coğrafyanın şartları ile birlikte tefsir çalışmaları yeni bir boyut kazanmıştır.

Son dönem tefsir çalışmalarında sosyal, kültürel ve bilimsel alanlardaki gelişim, değişim ile birlikte yeni fikir ve düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişim ve değişimden tefsir çalışmaları etkilenmiş, bu gelişim ve değişim tefsir çalışmalarının seyrini değiştirmiştir. İslâm kültür ve medeniyetinde yeni ideolojilerin ortaya çıkması, siyasi ve felsefi hareketlerin görülmeye başlaması, Batı merkezli olarak dünya düzeninin değişmesi, oryantalist çalışmalar, İslâm dünyasının işgal edilmesi, Müslüman coğrafyasında Batı'nın siyasal ve ekonomik gücü, coğrafi faktörler ile birlikte tefsir çalışmalarında yeni anlayış ve yeni yöntemleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Müfessirlerin yaşadıkları dönem ve yaşamlarını sürdükları coğrafyanın toplumsal, siyasal ve kültürel hareketliliğinden etkilendikleri görülmektedir. Müfessirleri farklı türde tefsir eserleri yazmaya sevk eden sebeplerden bir tanesinin de yaşadıkları dönem ve coğrafya insanların ihtiyaçlarına cevap vermek olduğunu söyleyebiliriz.

7. Araştırmanın etik yönü

Yapılan çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

Bu araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğunu beyan ederiz.

8. Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmamda, sonuçları veya yorumları etkileyebilecek herhangi bir maddi veya diğer asli çıkar çatışması olmadığını beyan ederiz.

9. Katkı oranı

Makale metni, Prof. Dr. İbrahim Görener'in gözetiminde Betül Mutlu tarafından yazılmıştır.

NOTLAR

ⁱ Belh'in İslâm kültür ve medeniyet tarihinde seçkin bir yeri vardır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimler daha sonra Bağdat ve Dimaşk başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı şehir "Kubbetü'l-İslâm" ve "Dârü'l-fıkh" adıyla anılmıştır.

ⁱⁱ Basra hicrî 638 yılında Hz. Ömer tarafından kurulmuştur. Hicrî II-IV / Milâdî VIII-X yüzyılları arasında Basra'da Arapça'nın gramer kurallarını tesbit eden ve Basriyyûn adıyla şöhret bulan büyük dilciler yetişmiştir (Bakır & Halaçoğlu, 1992, ss. 108-114).

ⁱⁱⁱ İslâm dünyasının önemli tarih, ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Irak şehri için "Medînetüsselâm, Buğdân, Medînetü Ebû Ca'fer, Medînetü'l-Mansûr, Medînetü'l-hulefâ ve ez-Zevrâ" gibi isimlerde kullanılmıştır. Şairler Bağdat'ın güzelliklerini övmüşler ve ona yeryüzünün cenneti adını vermişlerdir. Coğrafi konumu, halkının çalışkanlığı, devletin ticareti teşviki ve halifelerin itibarı Bağdat'ı büyük bir kültür, tercüme ve bilim merkezi haline getirmiş, Hanefî ve Hanbelî mezhepleri burada doğmuş, medreseler kütüphaneler kurulmuştur. Hızlı bir gelişmeye sahne olan Bağdat hicrî III/IV. Milâdî IX-X.yüzyılları arasında İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir (daha fazla ayrıntı için bkz. ed-Dûrî vd., 1991, ss. 425-442).

^{iv} Orta Asya Türk cumhuriyeti şehirlerinden biri olan Özbekistan İslâm kültür ve medeniyeti açısından büyük bir öneme sahiptir. Mâverâünnehir, Hârizm ve Fergana bölgelerinin mühim bir kısmını, Buhara, Semerkant, Taşkent (Şâş), Nesef, Tirmiz ve Gürgenç gibi tarihî şehirleri sahip olması sebebiyle çok değerli bir İslâm kültür mirasına ev sahipliği yapmıştır. Çeşitli dönemlerde kurulan medrese, kütüphane ve rasathânelerin yanı sıra gerek dinî ilimler gerekse fen ve tabiat bilimleri alanında yetişen âlimlerle bölge dünyanın sayılı ilim merkezlerinden biri olmuş, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlerde başlı başına ekol oluşturmuş felsefe, tıp, matematik, astronomi, tarih, edebiyat, coğrafya alanında da meşhur âlimler yetiştirmiştir (daha fazla ayrıntı için bkz. Türkoğlu, 2007, ss. 113-114).

^v Mâtürîdî'ye göre tefsir, ayetin manasının neden ibaret olduğuna kesinlik derecesinde hükmederek, "Allah'ın muradı şundan ibarettir" demektir. Bu da ancak, ayetlerin ne münasebetle ve hangi konumda nazil olduğunu bilen sahâbîlerin yapabileceği bir şeydir. Te'vil ise "bir şeyi aslına ve buna bağlı olarak hedeflenen amacına döndürmek" şeklindeki sözlük içeriğinden hareketle manayı yönelebileceği istikametlere çevirmektir. Âlimlerin yapabileceği bu yönlendirmede Allah'ın muradının neden ibaret olduğu yolunda kesin

belirleme yapmak söz konusu değildir. Buna göre tefsir tek hükme bağlı iken te'vil birden fazla manaya kapı açan bir fikrî işlemdir.

Tefsir, “Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur’an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden, mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur’an’ın manalarının açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilimdir” şeklinde tanımlanır. Ayrıca tefsiri, “Allah’ın Kur’ân-ı Kerîm’deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalı” şeklinde de tarif edilebiliriz.

Te’vîl, “naslarda geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî manasından alıp taşıdığı muhtemel manalardan birine nakletmek” şeklinde tanımlanır.

^{vi} İslâm coğrafyacıları Hârizm’i (Hârezm, Harzem) batıda Oğuz Türkleri’nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanımlamaktadırlar. Hârizm aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi konumunda, Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa’da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Orta Çağ’ın önemli ticaret yollarından olan Baharat yolunun üzerinde bulunan, önemli bir ticaret merkezi konumunda olan Hârizm’e çeşitli emtialar getirilip Hârizm pazarlarında satılmış, Hârizm’in hem gelişmesinde hem de çöküşünde ticarî faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır (Özaydın, 1997, ss. 217-220).

^{vii} İspanya’nın şehirlerinden biri olan Endülüs, İslâm kültürünün gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Tefsir ve kıraat alanında yapılan yolculuklar sayesinde Doğu’daki tefsirle ilgili çalışma ve gelişmeler yakından takip ediliyordu. Başlangıçta öğretim faaliyetlerinde Doğulu müfessirlerin eserleri esas alınmıyordu. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tefsir alanında Endülüs’te de önemli âlimler yetişmeye başladı. Yetişen bu âlimlerden bir tanesi de İbn Atıyye el-Endelüsî’dir. Endülüs, 711 yılından itibaren Müslümanların ve gayrimüslim tebaanın çeşitli sahalardaki faaliyetleriyle yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna beşiklik etmiştir (Endülüs hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Özdemir & Beksaç, 1995, ss. 211-232).

^{viii} İbn Atıyye Murâbitlar döneminde yaşamıştır. Murâbitlar, Kuzey Afrika’da (Mağrip) kurulan ve başşehri Marrakeş olan bir Berberi Hanedanı’nın adıdır. Devletin kurucuları, kökenleri bazen Himyer’e de dayandırılan Sanhace kabilesinin Lemtune boyudur. Bu nedenle, kendilerine “Lemtuniyyun”, şiddetli iklimde korunma maksatlı bir peçe (lisam) kullandıkları için de peçe kullananlar anlamından “Mülessimun” veya “Mülessime” denmiştir. Yusuf bin Taşfin (1085-1109) Murâbitlar Devleti’nin kurucusu olarak bilinmektedir. Gırnata Murâbitlar’ın fethettiği ilk büyük şehirlerden biridir. Murâbitlar Devleti hicrî 541/milâdî 1147 yılında sona ermiştir.

^{ix} **Şîa:** Hz. Peygamber’in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali’ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adıdır.

İmâmiyye: İmâmeti dinin esaslarından kabul eden, bazen Şîa ve İsnâaşeriyye ile eş anlamlı olarak kullanılan Şîi fırkaların ortak adıdır.

İsnâaşeriyye: On iki imam sistemini benimseyen Şîi fırkasıdır.

İmâmet: Hz. Peygamber’in vefatından sonra İslâm toplumunun dinî ve siyasî liderliği görevidir.

^x İbn Sînâ (ö. 428/1037) bir tıp şaheseri olarak bilinen “*el-Kanûn fi’t-tıbb*” adlı eserin sahibidir. İbn Sînâ, İslâm felsefesi geleneğinin Fârâbî okulu içinde yer alan en büyük düşünürüdür. İslâm toplumunda Kindî’nin kurduğu felsefeyi geliştirip kurumlaştıran bu

---

iki filozoftur. Kelâmdan felsefeye geçişi sağlayan Kindî, onu terminoloji, metot ve problemleriyle sistemleştiren Fârâbî, kendi dönemine kadar gelen bu birikimi yeni baştan işleyerek zengin bir külliyat halinde toplayıp değerlendiren İbn Sînâ olmuştur. Nitekim Fârâbî'ye mantık alanındaki başarısından dolayı “Muallim-i Sâni”, İbn Sînâ'ya da felsefe ve diğer ilimleri sistematik ve didaktik bir kıvama getirdiği için “eş-şeyhü'r-reîs” unvanı verilmiştir (hayatı hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Alper vd., 1999, ss. 319-358).

^{xi} **Rivayet:** Hz. Peygamber, sahabe, tabiin ve etbaut tabiinden nakledilen bilgilerdir.

Rivayet Tefsiri: Kur'an-a, Hz. Peygamberin hadislerine, seleften nakledilen hadislere, Arap dili ve cahiliye şiirine dayanan tefsire denir.

Dirayet: Müfessirin akıl gücü, bilgi seviyesi ve yorum kabiliyetinin toplamını ifade eder.

Dirayet Tefsiri: Sadece rivayetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat, sosyoloji, psikoloji, dinler tarihi, arkeoloji vb. ilimlerin ulaştığı sonuçlardan yararlanılarak yapılan tefsirdir (Çalışkan, 2020a, s. 16).

^{xii} İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Eş'arîlik olmak üzere klasik kelâm mezheplerine ve kelâm anlayışına sert eleştirilerde bulunarak özellikle sıfatlar ve müteşâbih ayetler hakkındaki Selef anlayışını savunmuştur. Güçlü bir hâfızaya, engin bir Kur'an ve Sünnet bilgisine sahipti. Yaşadığı dönemde Müslümanlar ve diğer din mensupları arasında mevcut olan felsefi-itikadî akımları da çok iyi biliyordu. Üslûbuna da yansıyan sert, mücadeleci ve ısrarcı bir tabiatı vardı. Güçlü hitâbeti ve cedelci tutumu ile geniş halk kitlelerini etkilemiştir. Selefilîği tâvizsiz savunur, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesini titizlikle uygular, yanlış olduğuna inandığı görüş ve davranışları şartlar ne olursa olsun tenkit etmekten ve bilfiil müdahalede bulunmaktan çekinmezdi. Bundan dolayı devlet adamlarıyla çok defa çatışma içinde olmuş müderrislik dışında hiçbir görev almamıştır (hayatı hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Koca vd., 1999, ss. 391-414).

^{xiii} **Selefiyye:** İtikadî konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen ekol.

^{xiv} **Celvetiyye:** Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1429-30) tarafından Ankara ve çevresinde kurulan Bayramiyye tarikatının Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) tarafından kurulan tarikat koludur.

^{xv} Yemen'nin şehirlerinden biri ve önemli bir ticaret merkezi olan San'a, Arap yarımadasının en eski yerleşim merkezlerinden biridir.

^{xvi} **Zeydiyye:** İsmi Hz. Hüseyin'in Ali Zeynelâbidîn'den torunu olan Zeyd'den alan hicrî II. / Milâdî VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren bir Şîî fırkasıdır.

KAYNAKÇA

Benna, H. (1997). Tefsir ilminin doğuşu gelişmesi ve başlıca tefsir ekolleri (Y. Işıcık, Çev.).

Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7(7), 123-141.

Cerrahoğlu, İ. (2020). *Tefsir usulü*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

-
- Çalış, M. İ. (2019). Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna ve Mecâzül-Kur'an isimli eseri. *İstanbul Üniversitesi Yayınevi, Özel Sayısı*, 205-212.
- Çalışkan, İ. (2020). *Tefsir tarihi*. Bilay Araştırma Yayınları.
- Çelik, İ. (2000). *Mukatil b. Süleyman ve tefsirdeki yeri*. Rehber Ajans.
- Çiçek, H. (2013). Şevkânî'nin hayatı ve el-Fevaid adlı eserinin metodolojik özellikleri. *İnönü Üniversitesi e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9, 104-126.
- Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh, İ. A. (1995). *Târîhu Dimeşk* (C. 60). Dâru'l-fıkr.
- Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. (2018). *El-Keşşâf 'An Haka'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl* (M. Sülün, Ed.; A. Alim, N. Yılmaz, M. Erdoğan, A. Bebek, A. E. Ateş, N. Çağıl, A. Temizer, & N. Uzun, Çev.; Mega Basım Yayın San. Tic. A.Ş, C. 5). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Fayda, M., Yavuz, Y. Ş., & Mertoğlu, M. S. (2010). *Taberî, Muhammed b. Cerîr—TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir>
- Hatîbü'l-Bağdâdî, E. B. (1997). *Târîhu Bağdâd* (C. 13). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Atıyye el-Endelüsî. (2023). *İbn Atıyye Tefsiri el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (H. Abacı & V. Metin, Ed.; Step Ajans Matbaa Ltd. Şti., C. 1). Beka Yayınları.
- İbrahim el-Beyyûmi Ganim, & Görgün, H. (2000). *İhvâni'l-Müslimin—TDV İslâm ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihvan-i-muslimin>
- Karaman, H., Özek, A., Dönmez, İ. K., Çağrıçlı, M., Gümüş, S., & Turgut, A. (2012). *Kur'an-ı Kerim ve açıklamalı meali*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karaoğlan, A. (2017). Yemen Tefsir Kültürü üzerine bazı mülâhazalar. *Kent Akademisi*, 10(32), 512-541.
- Karaoğlan, A. (2021). *Tefsir tarihi yazılımı açısından Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn isimli eserinin değerlendirilmesi*. *İslam Medeniyetinin*
-

Mutlu, B., & Görener, İ. (2024). Kur'an'ın anlaşılmasında müfessirlerin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın tefsirine etkisi.

Keşfi Kâtip Çelebi'yi Anlamak (S. Korkmaz, M. Kayacan, C. Baba, E. Hasanoğlu, M. Büküm, & İ. Marangozoğlu, Ed.). Hiper Yayınları.

Karaoğlan, A. (2022). “*Kur'an, Hitap Türleri ve Özellikleri*” *Kur'an'ı anlamada yöntem dilsel ağırlıklı eleştirel yaklaşım* (M. Ethem, Ed.). Ankara: İlahiyat Yayınları.

Mertoğlu, M. S. (2011). Kur'an'ı modern bilimlerin ışığında okumak: Tantavî Cevherî örneği. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XVI(30), 91-113.

Muhammed b. Cerir et-Taberî. (1982). *Tehzîbu'l-Âsâr ve Tefsîlu's-Sâbit 'an Rasulillahi mine'l-Ehbâr* (C. 2). Matbaatu'l-Medeni.

Muhammed b. Cerir et-Taberî. (2001). *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an* (C. 8). Merkezi'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabîyyeti ve'l-İslamiyyeti.

Özbek, Ö. (2003). *Bursevi'nin Ruh-u'l-Beyan adlı tefsirinde “Usul-i aşere”*. Erciyes Üniversitesi.

Şentürk, M. (2008). *İbn Atıyye el-Endelüsi ile Tabresî'nin Kur'an'a yaklaşımları (mukayeseli bir çalışma)*. (Tez no. 231389) [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]

Üzüm, İ., Topaloğlu, B., & Koca, F. (2004). *Mezhep—TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep>

Yüksel, M. B. (2020). Kur'an tefsirinde sahabenin rey yaklaşımı. *Eskiyeni Dergisi*, 851-880.